

A káté mint közvetítő a szóbeli és írásos kultúra között Beythe István kátéja (1582) alapján

AXVI. SZÁZAD FOLYAMÁN kikristályosodott egy nagy választóvonal az ún. elit vagy írásos kultúra és a népi, illetve szóbeli kultúra között. E jelenség részben a humanizmus és a könyvnyomtatás következményeként alakult ki.¹ Ez a választóvonal kimutatható a reformáció egyházainál is. Annál is inkább, mert a reformátorok Erasmus nyomdokában azzal az igénnyel léptek fel, hogy a Bibliát minden hívő személyesen olvassa. Ennek azonban Magyarországon több akadálya volt, pl. a Biblia magas ára, vaskos formátuma és nehéz súlya, s a hozzáférés nehézsége. Csak 1590-ben fordították magyarra, s akkor is csekély példányszámban jelent meg.²

A legnagyobb akadály azonban a nagyszámú analfabéta volt. Míg Nyugat-Európában az írni-olvasni tudás a lakosság körében a 20%-ot is elérte, addig Magyarországon a nép körében alig akadt olvasni tudó. A középkor végén még az országos tisztséget betöltő főurak körében sem volt magától értetődő az írni-olvasni tudás.³ Vas megyében például a 16–17. században a parasztok közül senkinek sem tudott sem írni, sem pedig olvasni.⁴ Az országban még a lelkészek között is voltak olyanok, akiknek nem volt Bibliája. Ezért hozta a debreceni zsinat

¹ MUCHEMBLED 1984. 92., 184., BURKE 1985. 263–272.

² PÉTER 1995. 31–55.

³ TÓTH 1996. 7.

⁴ TÓTH 1996. 64., TÓTH 2003. 185., van DÜLMEN 1982. 294. – Vas megyében a kisiskolák hálózata csak a 18. első felében épült ki, ezek mozdították elő az alfabetizáció ügyét. Az írástudatlan (csak olvasni tudó) iskolamester alakja Vasban véglegesen csak a század második felében tűnt el. Vö. TÓTH 1996. 14., 22.

1567-ben azt a határozatot, hogy ilyen lelkésztől el kell venni subáját és annak árából Bibliát kell vásárolni a részére.⁵

A Biblia személyes olvasása és a szóbeli kultúra között a hidat a káté és az egyházi énekeskönyv jelentette. A káté és az énekek multiplikálása hasonló módszerekkel történt: egy írástudó diák, kántor, illetve tanító felolvasta a Bibliát vagy az egyházi ének szövegét és ezt memorizálták hangosan a hallgatók. Feltehető, hogy a télesteri szokásos házi összejöveteleken így olvasták fel a kátét, és így tanulták meg az egyházi énekeket a jelenlévők.⁶ Így ágyazódott be a szóbeli kultúra az írásos kultúrába. A zsinatok mindig aláhúzták a kátémagyarázó vasárnap délutáni istentiszteletek jelentőségét.⁷

Nem szabad elfelejteni, hogy a szóbeli kultúra világában az emberek memorizáló képessége jobb volt, mint a mi korunkban. A káté mint a Biblia tartalmának summája és az egyház tanainak sűrítőménye a felekezetek kialakulása és egymástól való elhatárolódása korában egyre fontosabb szerepet játszott. A reformátusok átvették Erasmus felfogását, hogy a jót (tehát a hitet) tanulás által el lehet sajátítani. A magyar reformátusok szerint ez lehetséges, mert a Szentlélek „belső titkos iskolájában” születik meg a hit.⁸ A kátétanítás a humanista nevelési ideál, „a bonae literae” eszközeként főleg az etikai és az erkölcsi nevelés alapjává vált.⁹ Többek között a káté tanítása által kívánták a népi vallásosság mágikus elemeit visszaszorítani.¹⁰ Így került a káté, mint a hitre való nevelés, az iskolai tantárgyak közé. De ezen felül a káté több iskolában a nyelvtanítás tantárgyává is vált, pl. a lőcsei (Levoča, ma Szlovákia) triviális iskolában a különböző osztályokban heti két órában Luther kis kátéja német, latin és görög nyelvű gyakorlatokkal együtt a tanterv szerves részét képezte.¹¹ A káté memorizált formájában a hitben való nevelés eszközévé is vált.

A főurak hitbéli és erkölcsi nevelésére külön gondot fordítottak. Ez részben a nemesi ifjak iskoláiban, az ún. apródok iskolájában történt. Ilyen iskola Németújvárott is volt, melyet a gazdag főúr és dunántúli főkapitány, Batthyány Boldizsár (1543–1590) alapított, és melynek vezetője Beythe Istvánnak (1532–1612), a közös evangélikus-református dunántúli egyházkerületi püspöknek a

⁵ CZEGLÉDY 1990. 141., KISS 1881. 535., 585.

⁶ HUBERT 2004. 67., SZ. KRISTÓF 2002. 6.

⁷ KISS 1881. 580., 725.

⁸ KISS 1881. 116; MÉLIUSZ JUHÁSZ 1973. 335.

⁹ HUIZINGA 1993. 133., 145., MÉSZÁROS 1981. 9–15.

¹⁰ van DÜLMEN 1989. 50–64.

¹¹ MÉSZÁROS 1981. 89., 92., 111–112.

fia, Beythe András (1564–1594) volt.¹² Batthyány Boldizsár fia, Batthyány Ferenc (1573–1625) neveléséről külön gondoskodtak. Nevelését Beythe István püspökre bízta.¹³ Ehhez a körhöz tartozott a tübingeni filozófus, Frischling Nikodémus (1547–1596) is, aki ebben az időben laibachi rektor volt és 1584-ben Németújvárott megjelent egy neveléstana, melyet Batthyány Ferencnek ajánlott, tehát az ő nevelésére szolgált.¹⁴

Batthyány Ferenc valláserkölcsei nevelése céljából írta Beythe István kátéját, mely 1582-ben jelent meg, Manlius János (1542–1605) németújvári vándor nyomdájában. A káté 49 kisformátumú lapból áll és a következő címet viseli: „Körösztényi Tudománnak reovid Summája az tíz parancsolatról, Evangéliumról, imádságról, Körösztésgről és Úr vacsorájáról az gyermeköchekek Isten félelmében való növekedésökért iratott Beythe István Prédicátor által”. Beythe kátéját az ő-ző nyelvjárásban írta, így beszéltek az emberek szülőfalujában, a délbaranyai Kőben (ma Kamenac, Horvátország).¹⁵

Beythe kátéjának előszavában művét Batthyány Ferencnek ajánlja, „hogyan az Úr Istennek félelmében is növekedjél és hogy a te példádól egyebek is inessenek az mennyei tudománnak szerelmére, hogy Istennek minden jó akaratjával meggazdagodjanak és beteljenek”. Beythe szavai arra emlékeztették a kilenc éves Batthyány Ferencet, hogy pár év múlva a tanulóból Magyarország egyik legjelentősebb zászlósurává lesz, felelősségteljes hivatalát példamutató élettel kell viselnie. Azután egy rövid bevezetőben vázolja a „Körösztényi tudománnak fundamentumait” azaz a káté felosztását: A törvényt, a tíz parancsolatot, az evangéliumot, az imádságot, a keresztséget, ti. az újjászületést és végül az Úr vacsoráját. Beythe a káté felosztásában Luther kis kátéját követi és nem a református káték sorrendjét, melyeknek a végén ismertették a tíz parancsolatot.

Szintén Luther példáját követi, amikor Istennek ígéje alatt törvényt és evangéliumot ért. „A körösztényi tudomány első fundamentuma a törvény”, ti. Mózes tíz parancsolata. Ez a káté legterjedelmesebb része, mert csaknem az egész könyvecske felét veszi igénybe. Ez azzal magyarázható, hogy a humanisták és a reformátorok egyaránt a nevelés erkölcsi célkitűzését hangsúlyozták. A törvény alatt Mózes Isten beszédét érti, mely megtiltja a gonoszt és parancsolja a

¹² REINGRABNER 2014. 241–242., BARLAY 2005. 183–238., MAGYAR 1976. 115–118.

¹³ FABÓ 1864., ZVARA 2013. 15–73.

¹⁴ MÉSZÁROS 1981. 98–99., Allgemeines deutsches biographisches Lexikon 8. 1876. 96–104.

¹⁵ ABAFFY 1954. 246–254.

jót „ki kíván minden emböröktől tökéletes engedelmességet és örök kárhózzal fenyegeti az engedetlenöket”. Beythe a tíz parancsolatot két részre osztja. Az első tábla négy parancsolata Isten tiszteletére hív fel, a második tábla hat parancsolata a felebaráti szeretetre és tiszteletre kötelez.

Az első parancsolat először azt jelenti, hogy Isten irgalmas és népét a kegyetlen rabságból kivezette. Másodszor Isten azt kívánja, hogy őt, ki a világot teremtette, mint annak életet adót és idvezítőt ismerjük meg. Ezért megtiltja az idegen Istenek imádását. Beythe az Egyiptomból való szabadulást a jelenre vonatkoztatja, mert Egyiptom alatt a poklot, fáraó alatt az ördögöt, a Vörös tenger alatt a halált érti „és mindezen lelki ellenségünktől Isten megszabadított”. Idegen istenek alatt Beythe olyan gondolatokat, bizodalmat és ismeretet értett, melyek Isten ígében kívül vannak. Az első parancsolat értelmezésénél, úgy mint a következő parancsolatoknál is, Beythe hangsúlyt helyez az aktualitásra, a parancsolatok a jelenre vonatkozó tanítására. Tehát minden parancsolatnak nem csak tiltó, hanem pozitív példamutató oldala is van.

A második parancsolat alatt Beythe, a Biblia szövegét követve „a faragott képek imádását” tiltja meg. Ennek a parancsolatnak felvétele a református tradíciónak felel meg, mivel a római katolikus káték és Luther kis kátéja a második parancsolatot nem említik meg, és mert a tizedik parancsolatot felosztották, így szintén a tízes számhoz jutottak. Ebben az értelemben magyarázza Beythe a második parancsolatot, hogy Isten ismerete nem képekben, hanem ígében van adva. Beythe a parancsolat értelmezésénél nem csak az ún. bálványimádásra gondol, hanem az emberi bölcselkedésre Istennel kapcsolatban és az „Isten felől feledékenységre és gondtalanságra” is. Beythe a parancsolatokat és a hit elemeit szimbolikus, allegorikus formában értelmezi. Így válik a hit a személyes tudat és gyakorlat részévé. Ez megfelel az ismeret belső recepciójának, mely a humanista és a reformátori nevelés elveit egyaránt jellemezte. Azonban a szentek képeivel kapcsolatban Beythe nem helyezkedik radikális református álláspontra, mert szerinte a szentek hitét és cselekedeteit „követnünk kell”. Ez Luther felfogásának felel meg.

A harmadik parancsolattal kapcsolatban Beythe kiemeli, hogy ez nem csak a hamis esküvésre, hanem a mágikus gyógyításra és ördögűzésre is vonatkozik, melyet Isten megtilt.

A negyedik parancsolatnál Beythe kiemeli, hogy ez nem csak az istentisztelet látogatását jelenti, hanem az irgalmasság cselekedetét is. Megemlíti, hogy

a parancsolatot azok is megszegik, kik bálványimádásra, misékre, búcsúkra és zarándoklásokra mennek és ezektől várják üdvösségüket.

Az ötödik parancsolat arra szólít fel, hogy azokat, kik bennünket táplálnak és gondoznak, tisztelni kell. A rendi felfogás értelmében, Beythe itt négy kategóriát említ, korának megfelelően, a szülőket, a tanítókat, a fejedelmeket és az idős embereket.

A hatodik parancsolat alapján kitér a személyes bosszúra, a háborgódásra, a haragtartásra, a gyilkosságra és a „személyek nyomorítására”. A bosszú kérdésére többször visszatér. Ez volt a régi társadalom átká, mert az egyének verbális kifejezőképessége még nem volt kifejlődve, és ezért a tettegesség pótolta a szavakkal való argumentáció hiányát. Maga a vérbosszú is el volt terjedve. A személyes bosszúval kapcsolatban Beythe arra emlékeztet, hogy ez egyedül Isten dolga, a Biblia szavai szerint. A hatodik parancsolat betartásának pozitív oldala „együgyű élet avagy kegyesség, békességes tűrés avagy engedelmesség, békességnek és egyességnek szerelme, ártatlan élet”.

A hetedik parancsolatot Beythe ismét egy nagyobb összefüggésbe állítja, mert ezalatt nem csak a bálványimádást érti, hanem a „Sodomabeli vétkeket”, tehát az állatokkal való közösülést, ami egy pásztortársadalomban gyakran előfordult, de a homoszexuális kapcsolatokat is. Ide sorolja még „a hivalkodó cselekedetöket, ágyaskodásokat, kurvás életöt és világi nyavalyás undok éneköket, beszédöket”, mert mindezt „eltávoztassuk, hogy szent és tisztaságos és förtelen nélkül való életöt viseljünk, még gondolataink is szentök legyenek”. Ide sorolja még „a szeretetnök tűztől való gerjedözését” is. Mivel a házasság nemi tisztaságot jelent, ezért Beythe elutasítja a papok és az apácák házasságát tiltó rendelkezéseket, mert ez nem Istennek ígéje szerint való, ugyanis Isten a házasság első szerzője.

A nyolcadik parancsolatban Isten megtiltja a „csalárdságot, lopást, kártételt, tolvajlást, nyereség keresését, telhetetlenséget, szegények megnyomorítását, a mienkkel való meg nem elégedést, Istentől nem tartani életünk növekedését és áldomását, magunk igyekeznünk meggazdagodni, más emberök rovásával és jószágok elvevésével, hogy senkinek azt ne csináljuk, amit magunknak nem akarunk » . Ezen törvény esetében, de a káté más helyén is, Beythe a reformáció szellemében hangsúlyozza, hogy a keresztyén hitben a hangsúly nem a kultuszban van, hanem az élet vitelében és ennek keretében a hívők szociális felelősségében, a felebaráti szeretet gyakorlásában.

A kilencedik parancsolat értelme az, „hogyan az igazságot szeressük, igazságot szolgáljunk és cselekedjünk, életünk erősödjék, Isten jó akaratjából”. Ezen parancsolat ellen azok vétkeznek, akik hazudnak, hízkelnek, kik a bírák megajándékozása által megveszik az ítéletet, kik tulajdon hasznukat keresik, kik hamisan esküsznek felebarátjaik ellen és azok, akik „gonosz és istentelen emberök gyülekezeteit felkeresik”.

A tizedik parancsolattal kapcsolatban Beythe rámutat arra, „hogyan Isten nem csak a külső és látszó gonosz cselekedeteket tiltja és ellenzi, de még a szíveknek indulatit, gonosz kívánságokat, belső érzékenységeket, vétkező elmélkedéseket is megtilt és kívánja azt, hogy mind szívünket, elménket és igyekezetünket, mintpedig lelkünket tisztán tartsuk minden némű vétkektől és kívánságoktól”. Ezzel aláhúzza a hit belsővé válásának jelentőségét, mely az életvitelben és cselekedetekben válik nyilvánvalóvá.

Max Weibert itt annyiban lehet kiegészíteni, hogy a protestánsok jócselekedeteit nem az üdvösségért való aggodalom szüli, hanem azok a megváltás következményei. A tízparancsolat második táblája alatti törvények Beythe értelmezésében a 16. század társadalmi bűneinek és szokásainak kritikai listája. Vagyis a törvények magyarázata egyúttal társadalomkritika is. Ehhez figyelembe kell vennünk, hogy a káté egy főúr nevelésére készült.

A tízparancsolat ismertetése után Beythe néhány okot sorol fel annak magyarázatául, hogy Isten miért szerezte a törvényt. Először is Isten megmutatja, hogy Ő jóakaró, tiszta, irgalmas és kegyes, mindenkinek jót akaró, tűrő, és azt kívánja az emberektől is, hogy ilyenek legyenek. Másodszor, Isten ezáltal megmutatja, hogy az egész világot elkárhoztathatná és megrémíthetné, az Ő bosszúálló haragjának látásával. Harmadszor Isten azért szerzi a törvényt, hogy megtanítsa minket a jócselekedetre. A törvény szerzésének negyedik oka, hogy Isten ezáltal megmutassa „az mi elégtelen voltunk az üdvösség vételére és igazgasson az Krisztushoz, mely beteljesítése a törvénynek, minden hívőnek megigazulására ». Beythe itt a Rómaiakhoz írt levél 10. fejezetének verseit idézi, majd pedig a Galataiakhoz írt levél olvasóihoz, „ismét az törvény oktatómesterünk volt az Krisztushoz, hogy hitből igazittatnak. Mert mi magunkból a törvényöket nem tudjuk betölteni”. Majd rámutat arra, hogy Isten törvényének summája Isten szeretete és felebarátaink szeretete.

A törvény elemzésének legvégén arról szól a káté, hogy miután Krisztus a törvényt betöltötte, kiviláglott, hogy Isten igazságának csak így lehet eleget tenni. Mert Krisztus a törvényt beteljesítette, „és az benne való igaz hit által

nekünk tulajdonítá az ő teljesítését, hogy az Atya Isten úgy venné tőlünk, mintha mi cselekedtök volna az igazságot előtte”.

Beythe a tízparancsolat elemzésének záró részében a törvény értelmezésével kapcsolatban rámutat a reformáció központi szívügyére, a Krisztus által való megigazulás kizárólagosságára, melyre sokszor visszatér, másrészt a törvény értelmezésével mind a két reformációi irányzat között akar kapcsolatot teremteni.

„A körösztényi tudomány második fundámentuma az evangélium, mely örövendetes izenet az Atya Istentől, kiben mindenőknek az ő Szent Fia által megbocsátja bűneiket, megigazít és az örök életöt ígéri”. Ennek értelmében, a hit „Isten irgalmasságára való bizodalom, ingyen, mindön érdemen kívül, csak Jézus Krisztus által”. A hit tartalma az apostoli hitvallásban található, mely három részből áll: Teremtés, megváltás és megszentelődés, vagy más szavakkal a Credo szól Istenről, Krisztusról és a Szentlélekről, tehát a jótéteményekről.

A teremtéssel kapcsolatban Beythe azt írja, hogy Isten a világot 5545 évvel ezelőtt teremtette. Beythe átveszi a wittenbergi történelemszemléletet, melyet főleg Melanchthon érvényesített. Ez a szemlélet Carion Johannesre (1499–1537) vezethető vissza. Ő a világkrónikájában a világ történetét háromszor kétezer éves fázisokra osztotta fel. A harmadik és utolsó fázis Krisztus születésével kezdődött. Carion munkája is hozzájárult a 16. században uralkodó félelemhez, a közelgő világvégevel kapcsolatban.¹⁶ Ebben a szellemben írja Beythe, hogy „a világ nem tart soká”, hanem „Isten véget teszön zarándokságban és az körösztényiséget viszi az örök életben, az Ő szent országában, ahol azután véghetetlenül élünk az Ő színe látásában”.

A Credo második részének magyarázatában Beythe utal arra, hogy Jézus Isten egyszülött fia „ki az mi nyomorúságunkat magára vötte és az mi adósságunkat melyökkal Istennek az bűnért tartozunk, megfizette, szenvedött az testben, megfizetött átkunkért, meghalt halálunkért... és föltámadott megigazulásunkért ». Azért született szűztől, hogy «bínnel meg ne fertőztetnék”. Jézus pokolra szállását szintén a reformátorok állásfoglalása szerint, átvitt, szimbolikus értelemben magyarázza, hogy Krisztus „minden nyomorúságokat és az halálnak keserüségét érettünk megkóstolta és az halálnak halálát elszenvédé”. Beythe elutasítja azt a felfogást, hogy Krisztus a kereszttel kezében a mennyből

¹⁶ KATHONA 1943. 10–39., NÉMETH 2005. 242–243., Allgemeines deutsches biographisches Lexikon 8. 1876. 781.

a pokolba ment, annak kapuját lerombolta, Lucifert megkötözte, a pokolban is prédikált és a limbusból az ótestamentumi atyákat kihozta. Ez a pokolra szállással kapcsolatos felfogás tulajdonképpen csak a 12. században tűnt fel, mint a purgatorium előfutára. A limbus kategóriája által megnyitotta a kaput a meghaltakért való jócselekedetek irányába. A limbus ugyanis az ótestamentumi atyák, a meg nem keresztelt csecsemők és az ókor példamutató jóltevőinek – Szokratésznek, Platonnak és Arisztótelésznek – a tartózkodási helye.¹⁷

A Credo ismertetésének harmadik részében Beythe rámutat arra, hogy a hívők csak a Szentlélek által születnek újra és Krisztus jótéteményeiben csak így tudnak részesülni. Az egyház olyan nép „mely az Istennek szent ígését hallgatja és fogadja, hiszön az Jézus Krisztusban és él a szentségekkel, melyek szörcöttek hitőknek erősségére... és nem köttetnek semmi helyhez sem valami ez világi szömélyekhez, hanem Krisztushoz és az ő szent ígéhez”. Ez elhatárolódást jelentett Rómától és a pápáktól. A halottak feltámadásával kapcsolatban a káté azt írja, hogy akkor „testönkkel ismét lelkönk egyesődik, mely az ideig Isten kezében ajánlatott volt”. E szavak mögött az a reformatori felfogás van, hogy a halál után a hívők lelke közvetlenül Istennél nyugszik és vár a feltámadásra, míg testük a sírban porladozik. Ezért nincsen szükség a halottak üdvösségéért való közbenjárásra a szentek és Szűz Mária által, és nincs szükség olyan cselekedetekre, mint pl. a halotti tor, mely többek között az ún. „kóborló lelkeket” megnyugtatóra szolgál.¹⁸

A Szentlélek magyarázatával kapcsolatban kitér a szerző a Szentháromság kérdésére és erre példaképpen a nap hármasságát említi: a világosságot, a fényességet és a melegséget, „de mind az által vagy egy nap, így van ez a Szentháromsággal is”. Ez több reformatori iratban található argumentáció. Ezzel kapcsolatban kiemeli Jézus kettős természetét, az istenit és az emberit. Mert csak így lehetett közbenjáró és így végezhetette el az emberiség megváltását és csak így tudta magát megalázni. A megváltás csak Krisztus halála érdeméért történt és ezért nem kellene a jó cselekedetek. Ezek azonban „az igaz hitnek és az Isten előtt való megigazulásnak gyümölcse, nem érdömlik az üdvösséget, hanem követik”. Ezen kitérő mögött nem csak az érdemszerző jócselekedetek

¹⁷ LE GOFF 1990. 83., ROHLS 1987. 113–114., Religion in Geschichte und Gegenwart III. 2000. 1855–1859.

¹⁸ NÉMETH 2013. 314–316.

elhárítása figyelhető meg, hanem az unitárius és szociánus Szentháromság elleni védekezés is tetten érhető, mely felfogás a 16. század második felében Dél-Dunántúlon volt elterjedve.¹⁹

Ezután szól a káté „a körösztényi tudomány harmadik fundamentumáról”, az imádságról. Az imádságnak két része van: könyörgés és hálaadás. A könyörgés ismét két részre oszlik: testi és lelki javakért való könyörgés. A test javaihoz sorolja a szerző az egészséget, az életet általában, békességet, a háznépet, a család tagjait, a marhákat, javakat és a gazdaságot. Mindezeket csak Krisztus által lehet kérni. A megváltásért és üdvösségért nem lehet könyörögni, mert ez azt jelenthetné, hogy az imádkozó nem hisz Krisztus bevégzett megváltói munkájában.

A Miatyánkban található a válasz a helyes imádság kérdésére. Az úri ima ismét két részre oszlik: az örök életre és az evilági életünkre vonatkozó dolgokra. Beythe Luther kiskatéja szerint a könyörgéseket hét részre osztja: Isten mint Krisztusban jó Atyánk nem csak gondot visel reánk, hanem kegyelme szerint el nem hagy minket, hanem üdvözít. Isten országa, az Ő birodalma, mely az Ő megtartó, megőrző, de büntető hatalmát is jelenti. Az evangélium hirdetése által „az Krisztusért szed magának körösztényi gyülekezetöt”. Azt is kérni kell Istentől, hogy adjon „boldog szerencsét az egyházi, polgári és házi népek között való hivatalban”, tehát a kora újkor három rendjének. Beythe a mindennapi kenyeret a többi kátészerzőhöz hasonlóan, igen átfogó értelemben használja, mert ide sorolja testi életünket, jó egészséget, öltözködésünket, békességet „jó birodalmat, tisztességes tanuságot, földünk termését, szállásokat [azaz tanyákat] házakat, gyermekeinknek, feleségünknek, jó hírünknek oltalmát”. A jó hír védelme a kora újkorban igen jelentős volt, mert ennek hiánya a közösségből való kizárást is jelenthette, tehát a társadalmi halált. A kísértés az ördögtől vagy pedig Istentől származhatott, ki ezáltal meg akar minket próbálni. A gonosztól való megszabadulás jelentheti úgy büntől, haláltól és az ördög dühösségétől való megszabadulást, valamint a „közönséges szömélyszerint való nyomorúságtól”. Az „Amen” szó azt jelenti, hogy bízunk abban, hogy Isten könyörgésünket meghallgatja „és kétség nélkül megnyerjök amely jókat kívántunk Isten ígéretei szerint”.

¹⁹ BALÁZS 1998. 45–64., 93–104.

A „körösztyéni tudomány negyedik fundámentuma a körösztség”. Ezt Isten szerezte és magában foglalja „az embőrnök vízben való mártását, ezen ígék ki-
mondását: én mártalak tégedet az atyának és fiúnak és Szentléleknek nevében,
mely bizonyítja az megmártást Istentől befogadtatni és szent lélekkel ajándé-
koztatni és az örök életnek társaságára bevételni”. Beythe röviden ezt új szüle-
tésnek nevezi. A keresztelezéshez csak a kereszteleendő, a kereszteleési ige, a ke-
resztelő lelkész és a szent jel, a víz, kellenek. Semmi egyéb nem kell hozzá.
Beythe felsorolja azokat a kellékeket, melyekre a keresztelezéshez nincsen szük-
ség: só, nyál, gyertya, fehér ruha, kereszt formájában való vízzel való meghin-
tás és János 1, 1:14 a gyerekre való felolvasása. Ezek a kereszteleési ceremóniák
a népi vallási felfogás részeinek az amalgámjai voltak a katolikus liturgikus
elemekkel, és a kereszteleendő megőrzését, megmaradását és egészségét kíván-
ták szolgálni, de a gonosztól való védelmet és ördögűzést is jelentették. A nyál
pl. a gyerek szemét kívánta óvni, mert Jézus így adta egy vaknak vissza a szeme
világát és a kereszteleendő szájába tett sódarab pedig a csecsemőt a bűn ro-
thadásától kívánta megvédeni.²⁰ Beythe szerint mindezek nem Krisztus paran-
csolatából valók, hanem csak emberi szerzésből. Isten „nem kívánja a világi
szépítést”. Mindezeket a kellékeket Krisztus megváltó és Isten megőrző ke-
gyelme kiküszöbölte.

Beythe nem racionálisan érvel, pl. az ördögűzés ellen, hanem Isten ígéjével,
de ennek eredménye a keresztségnek racionálisabbá válása. Beythe kitér a gye-
rekkeresztség szükségességére, mert az üdvösség ígérete nekik is szól. Külön
kitér arra a kérdésre, hogy a kisdedeket miért kell megkeresztelni, ha még nin-
csen hitük, holott a reformáció egyik alaptétele volt „egyedül hit által”. Beythe
az ellentétet úgy hidalja át, hogy Krisztus már a kis gyerekekben „a körösztség
által is hitet cselekszik bennük és egyéb indulatokat az ő magok módjok sze-
rint”. Keresztelő János Krisztust már Mária méhében megkeresztelte. Beythe
mindezt az anabaptistákkal szemben hangsúlyozta, kik a gyerekkeresztséget ta-
gadták, és akik a Batthyány-birtokokon már a 16. század második felében fel-
tűntek. Maga Beythe, 1556/57-ben, amikor Ószombaton (ma Sobitište, Szlová-
kia), a Felvidék egy északnyugati falujában volt iskolarektor, megismerte az
anabaptistákat, mert ez a helység egyik központjuk volt.²¹

²⁰ BARTH 2005. 195–202.

²¹ IVÁNYI 1954. 16–20., KATHONA 1972. 9–10.

Beythe a keresztséghez kapcsolja a sákramentumok számának kérdését. Krisztus csak két szentséget szerzett: a keresztséget és az úrvacsorát, „de azok mellett nincsen Istennek kiváltképpen való fogadása és ígérete”. A mise sem szentség sem áldozat, mert Jézus Krisztus áldozatán kívül nincsen más áldozat.

A káté ezután szól a „körösztényi tudomány ötödik fundámentumáról, az Úr vacsorájáról”. Az úrvacsora lényege: „Isten szent fiától szörzött és hagyott cselekedet, melyben az kenyeret és az bort vévén az hívek veszik az Krisztus Jézusnak az testét és vérét, hogy ez zálogot vévén emlékeztessenek az evangéliumnak tulajdon ígéretéről: hitőket megerősítsék és megpöcsételjék”. Krisztus az úrvacsoráját az Istenhez tértek hitének erősségére szerezte, „mert az szent jelek azért adadtanak, az bűnöknek bocsánatának ígéretihöz, az igazsághoz és örök élethöz, hogy emléköztössenek bennünket az ígéret felől és bizonyságul avagy megpöcsétlésül, legyenek az ígéretnek, hogy mindenök az ígéretöt magukhoz csatolják az hit által a szentségök vételében”. Beythe kiemeli, hogy kenyér és bor nem változnak Krisztus testévé és vérévé, hanem megmaradnak eredeti állapotukban „mert lelki eledelül vesszük az Krisztust; az igaz hitnek általa, jótéteményjével össze és egészségödésünk vele”.

Beythe ezután polemizál, mert „a pápisták megcsonkítják a szentséget az egyik szömélyt az parasztoktól ellenzik”, és mert azt tartják, hogy a jócselekedetek által nyerik a bűnök bocsánatát, mert „az úr vacsoráját áldozattá borítják”, holott csak Krisztus egyedüli áldozatáról lehet beszélni. A pápisták továbbá azt is vélik, mondja Beythe, hogy az úrvacsora arra alkalmas, hogy a halottak a purgatóriumból megszabaduljanak. Beythe mindezeket elítéli.

Végül Beythe Luther kiskatéja alapján arra tér ki, hogy a hitetleneknek semmi hasznok nincsen az úrvacsorában, hanem mint Pál Apostol mondja: „kárhozatot esznek és isznak maguknak, meg nem becsülvén az Krisztusnak testét”. Beythe úrvacsora ismertetésében egymás mellett felsorolja az evangélikus és református felfogás tételeit, így pl. a lutheri bűnbocsánat hangsúlyozását és a református jellegű emlékezést és ígéretek megpecsételését.

Beythe kátéjában sokszor polemizál, kiélezett formában érvel, megsértve más felekezetek híveit. Ez megfelelt a kor szellemének és gyakorlatának, hiszen ebben az átmeneti periódusban a reformátori egyházak saját identitásukat, a másoktól való elhatárolódásukat keresték. (A jelen egyházai, éppen a Biblia teológiai és az ökuménikus közösség alapján, másképpen látnak, fogalmazznak és az egymáshoz való viszonyuk is lényegesen megváltozott.)

Összefoglalva Beythe kátéjának üzenetét, azt lehet mondani, hogy ez a reformáció szellemében a szertartásokat leegyszerűsítette és a hitet személyessé kívánta tenni. Beythe mindent egy krisztológiai központ alá rendelt, amely egy felelősséget vállaló élet kialakítását jelentette. A krisztológia egységet teremtett a kátében a hit és az élet között. A krisztusközpontúság következménye volt a hittételek leegyszerűsítése, világossá és érthetővé tétele. A krisztocentrizmus hozzájárult a racionálás folyamatához „a világ varázstalanítása” tételében (Max Weber) nem filozófiai alapon, hanem egy biblikus teológiai meggyőződés alapján, hogy miután Krisztus emberré lett, nekünk is az emberiségért kell működnünk a világban. A krisztocentrizmus eredménye a szertartások háttérbe szorítása, a családi kapcsolatok és hálózatok kiépülése, melyek a társadalom életében döntő szerepet kaptak.²² Ezenkívül Beythe kátéja egy közvetítő kívánt lenni a Biblia írott igazsága és egy szóbeli kultúra között, hogy a hit mindeneket át tudjon hatni. Beythe kátéja közvetítő kívánt lenni a református és evangélikus hitirány között is, de e célkitűzése nem járt eredménnyel. Az 1591. csepregi hitvita után szakadás keletkezett a két felekezeti irány között, mely már 1595-ben szervezeti szétváláshoz is vezetett.²³

Péter Katalin történész felveti a kérdést, hogy hol van a protestantizmus kétségtelen művelődéstörténeti szerepének kulcsa, miután a Biblia, bizonyos felsorolt formális okok alapján, nem jöhet számításba.²⁴ A kulcs ehhez szerintem az egyházi énekek és a káték szerepében kereshető, melyek úgy tartalmilag, mint nyelvileg, a Biblia nyelvvilágát és stílusát tükrözik. Ugyanakkor megnyitják az utat a Biblia írásbeli szövegének parafrázis formájában való verbális recepciója felé. Ezt a következtetést Beythe kátéja alapján is le lehet vonni. A statisztikai adatok is ezt az állítást támasztják alá : amíg a 16. században 14 református énekeskönyv²⁵ és 16 káté jelent meg,²⁶ addig csupán egy egész Bibliafordítás, két újszövetségi kiadás és nyolc olyan mű született, amely egy-egy Bibliai könyv magyarázatára vállalkozott.²⁷

Az is kétségtelen, hogy a xvi. század lírikusaira, pl. Balassi Bálintra, a zsoltárok bibliai parafrázis formájában voltak döntő hatással, úgy stílusukban,

²² DAVIS 1986. 23., 74., 83., 88.

²³ ZOVÁNYI 1977b. 246–272., THURY 1998. 96–123.

²⁴ PÉTER 1995. 55.

²⁵ HUBERT 2004. 102–150.

²⁶ ENYEDI 1928. 3–15.

²⁷ ZOVÁNYI 1977a. 77.

mint tartalmukban. A memorizált énekeknek és kátéknak nemcsak az istentiszteleten volt szerepük: tartalmuk, szóhasználatuk és stílusuk révén szerves részévé váltak a nép életének és tudatának.²⁸ A káté a családi és iskolai nevelés hatékony eszközének bizonyult.²⁹ Nem véletlen tehát, hogy a kora újkori magyarországi családi leltárakban inkább kátékat és énekeskönyvet találunk, mint Bibliát. A káté nem csak a hit megalapozását szolgálta, hanem a hétköznapi életet, az ünnepeket, az erkölcsi életet, a nyelvhasználatot és végső soron a világszemléletet is formálta. Ebben látom a káték, így Beythe kis könyvecskéjének is egyház-, társadalom- és kultúrtörténeti jelentőségét.

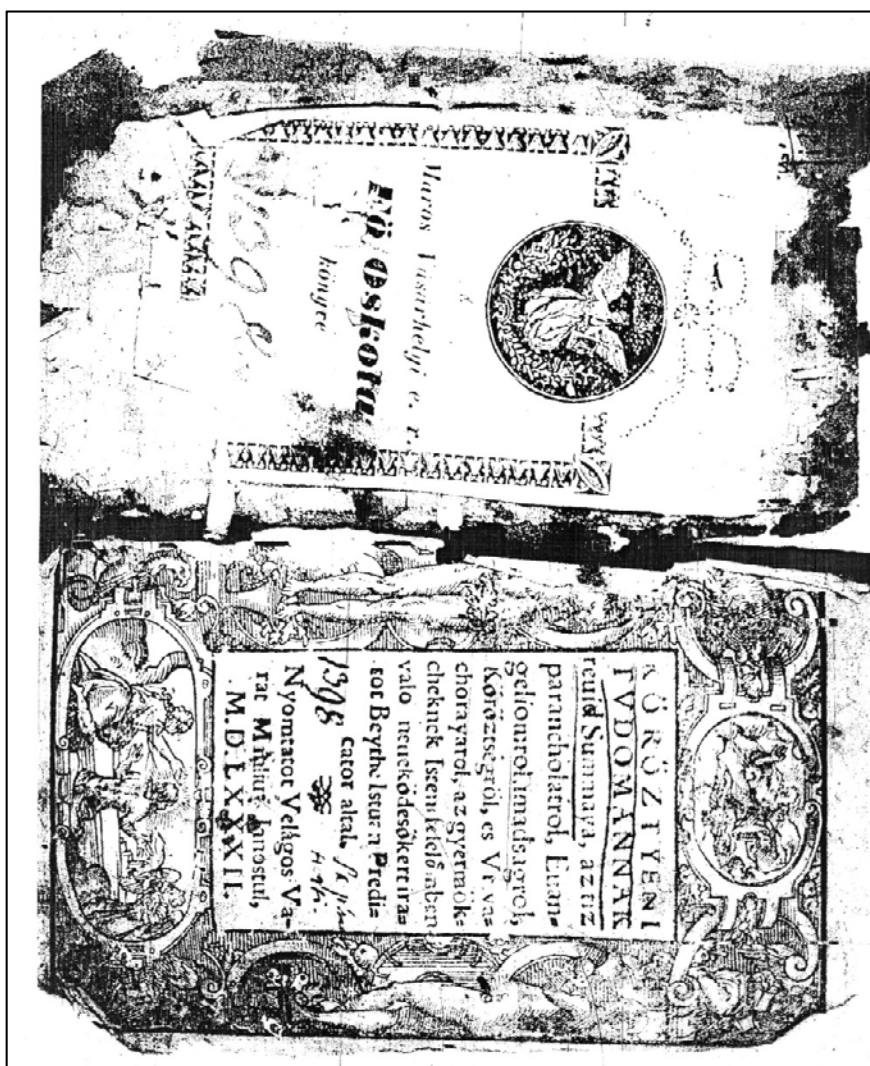
IRODALOM

- ABAFFY 1954 = ABAFFY Erzsébet: Beythe István nyelvéről. = Magyar Nyelv 1954. 246–254.
Allgemeines deutsches biographisches Lexikon. 3., 8. kötet, Leipzig, 1876.
BALÁZS 1998 = BALÁZS Mihály: Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998.
BARLAY 1986 = BARLAY Ö. Szabolcs: Romon virág: felekezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986.
BARTH 2005 = BARTH Dániel: Esküvő, keresztlő, avatás. Egyházi és népi kultúra a korai újkori Magyarországon. Budapest, 2005.
BURKE 1985 = BURKE, Peter: Helden, Schurken und Narren – Europäische Volkskultur in der frühen Neuzeit. München, 1985.
CZEGLÉDY 1990 = CZEGLÉDY Sándor: A vizsolyi Biblia a 17. századi magyar ígehirdetésben. = Barcza József (szerk.): Emlékkönyv a vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp., 1990. 137–153
DAVIS, Natalie Zemon: Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Berlin, 1986.
Van DÜLMEN 1982 = Van DÜLMEN, Richard: Entstehung des Früh-neuzeitlichen Europa 1550–1648. Frankfurt, 1982. (Fischer Weltgeschichte, 24.)
Van DÜLMEN 1989 = Van DÜLMEN, Richard: Volksfrömmigkeit und konfessionelles Christentum im 16. und 17. Jahrhundert. = Uő: Religion und Geschichte. Beiträge zu einer Religionsgeschichte der Neuzeit. Frankfurt, 1989. 50–64.
ENYEDI 1928 = ENYEDI Andor: Magyar református kátéirodalom. Debrecen, 1928.
FABÓ 1864 = FABÓ András: Beythe István életrajza. = Akadémiai Értesítő, 4. Pest, 1864. 210–264.
HORVÁTH 1957. = HORVÁTH János: A reformáció jegyében. Budapest, 1957.
HUBERT 2004 = H. HUBERT Gabriella: A régi magyar gyülekezeti éneklés. Budapest, 2004.
HUIZINGA 1993 = HUIZINGA, Johan: Erasmus. Eine Biographie. Hamburg, 1993.
IVÁNYI 1954 = IVÁNYI Béla: Anabaptisták vagy újkeresztények Nyugatmagyarországon. = Református Egyház, 1954. 14. sz. 16–20.

²⁸ HORVÁTH 1957. 55–78., 247–253.

²⁹ KORMOS 1973. 711–725.

- KATHONA 1943 = KATHONA Géza: Károlyi Gáspár történelmi világgépe. Tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből. Debrecen, 1943.
- KATHONA Géza: Beythe István életrajzának ismeretlen részei. = Református Egyház 1972. 24. sz. 9–10.
- KISS Áron: A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881.
- KORMOS 1973 = KORMOS László: A magyarországi reformáció 16. századi tanfejlődésének problémái és a református katekézisdokumentáció. = Studia et acta ecclesiastica, III. kötet, Bp., 1973. 711–725.
- LE GOFF 1990 = LE GOFF, Jacques: Die Geburt des Fegefeuers – vom Wandel des Weltbildes im Mittelalter. München, 1990.
- MAGYAR 1976 = MAGYAR Arnold: Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation. Graz, 1976.
- MÉLIUSZ 1973 = MÉLIUSZ Juhász Péter: Katekizmus 1562. = Studia et acta ecclesiastica, 3. Bp., 1973. 217–277.
- MÉSZÁROS 1981 = MÉSZÁROS István: 16. századi városi iskoláink és a „studia humanitas”. Bp., 1981.
- MUCHENBLED 1984 = MUCHENBLED, Robert: Kultur des Volkes – Kultur der Elite. Die Geschichte einer erfolgreichen Verdrängung. Stuttgart, 1984.
- NÉMETH 2005 = NÉMETH Balázs: „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...” Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa. Bp., 2005.
- NÉMETH 2013 = NÉMETH Balázs: A mentalitásváltozás tükröződése Beythe István ágendájában 1582. = AP XIII (2013) 3. sz. 309–318.
- PÉTER 1995 = PÉTER Katalin: A Bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. = Uő.: Papok és nemesek. Bp., 1995. 31–55.
- REINGRABNER 2014 = REINGRABNER, Gustav: Die Familie Batthyány und die Religion im 16. und 17. Jahrhundert. = Kropf Rudolf (szerk.): Die Familie Batthyány – ein österreichisch-ungarisches Magnatengeschlecht vom Ende des Mittelalters bis zur Gegenwart. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 16. kötet, Eisenstadt, 2014. 229–267.
- Religion in Geschichte und Gegenwart. 3. kötet, Tübingen, 2000.
- ROHLS 1987 = ROHLS, Jan: Theologie reformierter Bekenntnisschriften. Göttingen, 1987.
- SZ. KRISTÓF 2002 = SZ. KRISTÓF Ildikó: A számoktól a (jogi) szövegekig: Alfabetizáció-történet vagy kommunikációtörténet. = AP II (2002), 1–2. sz. 3–30.
- THURY 1998 = THURY Etele: A dunántúli református egyházkerület története. I. Pozsony, 1998.
- TÓTH 1996 = TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)
- TÓTH 2003 = TÓTH István György: A magyar művelődés a kora újkorban. = Kósa László (szerk.): Magyar Művelődéstörténet. Bp., 2003. 136–203.
- ZOVÁNYI 1977a = ZOVÁNYI Jenő: Egyháztörténeti Lexikon. Budapest, 1977.
- ZOVÁNYI 1977b = ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi protestantizmus 1576-tól 1600-ig. Bp., 1977.
- ZVARA 2013 = ZVARA Edina: Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában. Szeged–Budapest, 2013.

Beythe István kátéjának címlapja (1582)

SUMMARY

BALÁZS NÉMETH

Der Katechismus als Vermittler zwischen schriftlicher und mündlicher Kultur
am Beispiel von István Beythes Güssinger Katechismus 1582

Im 16. Jahrhundert vertiefte sich die durch den Buchdruck hervorgerufene Spaltung zwischen der elitären schriftlichen und der volksnahen mündlichen Kultur. Wegen des weit verbreiteten Analphabetismus in Ungarn unter breiten Bevölkerungsschichten waren daher Katechismus und Gesangbuch die Vermittler zwischen den Forderungen der Reformation nach persönlicher Bibellektüre und den mündlichen Kulturträgern. Der Katechismus wurde darum zum festen Bestandteil der Bildung und Erziehung in der Schule, im Gottesdienst und im privaten Bereich. In diesem Sinn hat der evangelische Superintendent jenseits der Donau, István Beythe, für die Erziehung des neunjährigen Ferenc Batthyány, Sohn des Burgherrn von Güssing, Boldizsár Batthyány, einen Katechismus verfasst. Dieser erschien 1582 mit 96 kurzformatigen Seiten in der Wanderdruckerei des Johann Manlius in Güssing. Der Katechismus behandelte in fünf Abschnitten „die Fundamente des christlichen Glaubens“: das Gesetz – die Zehn Gebote –, das Evangelium – das Apostolische Glaubensbekenntnis –, das Gebet – das Vaterunser –, und schließlich die Taufe und das Abendmahl. Fast die Hälfte des Katechismus befasste sich mit dem Dekalog. Das entsprach einerseits den Forderungen des Humanismus in der Reformation nach einer ethischen und moralischen Lebensführung, und anderseits den Anforderungen an die Erziehung eines der zukünftigen bedeutendsten Magnaten des Landes. Durch den ganze Katechismus zog sich eine harmonisierende Tendenz zwischen lutherischer und reformierter Theologie. Beythe aktualisierte zudem seinen Katechismus und verwies wiederholt auf die sozialen Sünden seiner Zeit. Im Zentrum des Katechismus steht immer wiederkehrend die christologische Begründung des Glaubens von der einmaligen Erlösungstat Christi. Von der Christologie her polemisierte der Autor gegen die katholische Opfervorstellung, bzw. die Messe, und gegen die die Trinität leugnenden Unitarier, ebenso wie gegen die die Kindertaufe leugnenden Wiedertäufer. Von der Christologie her verurteilte Beythe auch jegliche magischen Praktiken und Vorstellungen wie den Exorzismus. Dieser durchgehende Zug in Beythes Katechismus führte zwar zur „Entzauberung der Welt“ (Max Weber), dies allerdings nicht aus rationalen sondern aus streng christologischen Gründen. Die Historikerin Katalin Péter hat die Frage aufgeworfen, wo nun der Schlüssel für die kulturhistorische Bedeutung der Reformation in Ungarn zu suchen sei, da entgegen der früheren Annahme die Bibel wegen des verbreiteten Analphabetismus nicht mehr in Frage kommt. Die wahrscheinliche Antwort auf diese Frage ist, dass diese Rolle im 16. Jahrhundert dem Katechismus und dem Gesangbuch zukommt wegen ihrer wichtigen Vermittlerrolle.